

НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ”

ДЕРКАЧ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ

УДК [368.03:336.025](043.3)

СТІЙКІСТЬ СТРАХОВОГО РИНКУ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Спеціальність 08.00.08 – Гроші, фінанси і кредит

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Суми – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Державному вищому навчальному закладі “Українська академія банківської справи Національного банку України”.

Науковий керівник – доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України *Єніфанов Анатолій Олександрович*, Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”, ректор

Офіційні опоненти:

доктор економічних наук, професор *Кравчук Ганна Вікторівна*, Чернігівський державний технологічний університет Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, професор кафедри фінансів;

кандидат економічних наук *Погосова Марія Юріївна*, Харківський національний економічний університет Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, викладач кафедри управління фінансовими послугами

Захист дисертації відбудеться “____” листопада 2012 р. о 15:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 55.081.01 у Державному вищому навчальному закладі “Українська академія банківської справи Національного банку України” за адресою: 40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57, зала засідань вченої ради.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України” за адресою: 40000, м. Суми, вул. Покровська, 9/1.

Автореферат розісланий “____” жовтня 2012 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. М. Бурденко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Організація економічних відносин між суб'єктами господарювання на принципах відкритості та інтегрованості бізнес-процесів зумовлює об'єктивні процеси зростання існуючих та формування нових внутрішніх і зовнішніх загроз даним суб'єктам і економіці держави в цілому. Найбільш вразливою до реалізації ризиків є фінансова система країни, що обумовлено наявністю тісних взаємозв'язків між її суб'єктами та, відповідно, швидким поширенням негативних імпульсів між її сферами та ланками. При цьому важливу роль у мінімізації негативного впливу тих або інших загроз діяльності суб'єктів економіки відіграє страховий ринок, через реалізацію функцій якого здійснюється перерозподіл та диверсифікація ризиків, чим, у свою чергу, забезпечується фінансова безпека держави.

За таких умов виникає об'єктивна потреба у формуванні ефективної системи підтримки достатнього (необхідного) рівня фінансової безпеки держави (ФБД) та створенні адаптивного механізму забезпечення стійкості кожної з її складових, зокрема безпеки страхового ринку.

Вивченню теоретичних засад формування та забезпечення фінансової безпеки держави присвятили наукові праці такі дослідники, як О. І. Барановський, І. Ф. Бінько, А. О. Єпіфанов, М. М. Єрмошенко, М. Ю. Погосова, В. К. Сенчагов, А. І. Сухоруков, В. Т. Шлемко, С. І. Юрій та ін. Проблеми розвитку страхового ринку та підтримки його стійкості висвітлені в роботах зарубіжних та вітчизняних науковців, серед яких: В. Д. Базилевич, Л. Бевере, А. В. Василенко, Н. М. Внукова, О. О. Гаманкова, А. М. Єрмошенко, М. С. Жилкіна, О. Д. Заруба, Т. Коупленд (Т. Coplenad), О. В. Козьменко, Г. В. Кравчук, М. В. Мних, Л. А. Орланюк-Малицька, С. С. Осадець, Л. І. Рейтман, А. Л. Самойловський, Н. В. Ткаченко, В. П. Унінець-Ходаківська, Д. П. Фролов, В. М. Фурман, В. В. Шахов, Р. Фергюсон (R. Ferguson), Е. Крокетт (A. Crockett), Дж. Чант (J. Chant), Ф. Мишкін (F. Mishkin), М. Фут (M. Foot) та інші.

Незважаючи на підвищення інтересу науковців до проблем фінансової безпеки держави, у дослідженнях недооцінюється вплив такої компоненти безпеки, як стійкість страхового ринку (ССР) та практично не розглядаються можливості використання його інструментів у системі забезпечення ФБД. Саме тому потребують більш детального вивчення питання теоретико-методичного обґрунтування стійкості страхового ринку, формалізації її впливу на рівень фінансової безпеки держави, а також формування системи заходів державного та недержавного впливу на забезпечення стійкості страхового ринку.

Об'єктивна потреба у вирішенні зазначених завдань обумовила вибір теми дисертаційного дослідження, його мету та завдання, а також підтверджує його актуальність та практичну значимість.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота узгоджується з пріоритетними напрямками наукових досліджень ДВНЗ "Українська академія банківської справи Національного банку України".

Зокрема, у процесі виконання теми “Сучасні технології фінансово-банківської діяльності в Україні” (номер держ. реєстрації 0103U006965) використано пропозиції автора щодо формування системи підтримки стійкості страхового ринку України; теми “Формування страхового ринку України в контексті сталого розвитку” (номер держ. реєстрації 0107U0123113) – застосовано науково-методичний підхід автора до оцінки впливу стійкості страхового ринку на фінансову безпеку держави.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розвиток теоретичного підґрунтя та удосконалення методичного інструментарію, спрямованих на забезпечення стійкості страхового ринку, а також розробка рекомендацій щодо оцінки впливу стійкості страхового ринку на фінансову безпеку держави.

Сформульована мета дослідження зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- узагальнити теоретичні підходи до визначення сутності понять “фінансова безпека держави” та “стійкість страхового ринку”;
- обґрунтувати напрями впливу стійкості страхового ринку на фінансову безпеку держави;
- систематизувати внутрішні і зовнішні загрози стійкості страхового ринку;
- обґрунтувати механізм забезпечення стійкості страхового ринку через застосування державних важелів впливу;
- узагальнити недержавні важелі впливу на стійкість страхового ринку;
- охарактеризувати методичні підходи до оцінки стійкості страхового ринку в системі фінансової безпеки держави;
- розробити науково-методичний підхід до оцінки фінансової безпеки держави та визначення впливу стійкості страхового ринку на неї;
- сформувати систему заходів державного регулювання щодо забезпечення стійкості страхового ринку України.

Об’єктом дослідження є процеси взаємодії держави і суб’єктів страхового ринку у контексті їх впливу на фінансову безпеку держави.

Предметом дослідження є теоретико-методичні засади забезпечення стійкості страхового ринку та методичний інструментарій оцінки її впливу на фінансову безпеку держави.

Методи дослідження. Теоретичну та методологічну основу дисертаційного дослідження складають фундаментальні положення теорії фінансів, страхування, а також наукові праці провідних вітчизняних та зарубіжних вчених щодо розвитку страхового ринку та забезпечення його стійкості.

Для досягнення поставленої мети та вирішення завдань дослідження дисертантом використано наступні методи наукового дослідження: аналіз, синтез, узагальнення – при уточненні сутності, ключових ознак стійкості страхового ринку та фінансової безпеки держави; кореляційно-регресійний аналіз – при оцінці ступеня впливу стійкості страхового ринку на фінансову безпеку держави;

метод бінарних характеристик та метод нормалізації – при розробці науково-методичного підходу до комплексної оцінки фінансової безпеки держави.

Інформаційну та фактологічну основу дисертаційного дослідження склали: закони України, укази Президента України та нормативні акти Кабінету Міністрів України; постанови та офіційні дані Національного банку України, Національної комісії з регулювання ринку фінансових послуг України (Нацкомфінпослуг); аналітичні огляди та звітні дані Міністерства фінансів України, Державної служби статистики України.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у розвитку теоретичних і методичних засад та інструментарію щодо забезпечення стійкості страхового ринку та розробці рекомендацій щодо оцінки ступеня її впливу на рівень фінансової безпеки держави.

Найбільш вагомими результатами дослідження, які характеризуються науковою новизною, отримані автором особисто та полягають у наступному:

вперше:

- запропоновано науково-методичний підхід до визначення інтегрального індексу фінансової безпеки держави на основі використання багатокритеріальної оптимізації показників (стимуляторів та дестимуляторів), що характеризують складові ФБД (бюджетну, боргову, податкову, інвестиційну, валютну, грошово-кредитну, зовнішньоекономічну безпеку та безпеку підприємницького сектора), а також стійкість банківської системи, страхового і фондового ринків. Даний підхід дозволяє провести математичну формалізацію впливу кожної зі складових (зокрема стійкості страхового ринку) на рівень ФБД;

удосконалено:

- систему індикаторів для оцінки ССР відповідно до формалізованих і згрупованих внутрішніх і зовнішніх загроз, яка включає не лише традиційні показники (проникнення та щільність страхування; частка довгострокового страхування в загальному обсязі зібраних страхових премій; рівень страхових виплат; частка сукупного обсягу статутних капіталів страхових компаній (СК), що належать нерезидентам у загальному їх обсязі; частка премій, що належать перестраховикам-нерезидентам), а й такі, як частка перестрахових премій у загальному обсязі премій, рівень концентрації страхового ринку та відношення величини активів страхових компаній до сукупних активів інших фінансових установ;
- теоретико-методологічні засади та процедуру комплексної оцінки фінансової безпеки держави, що на відміну від існуючих, враховує розширений перелік показників стійкості страхового ринку як однієї з основних підсистем забезпечення фінансової безпеки;
- теоретико-методологічні засади забезпечення стійкості страхового ринку шляхом використання прямих (фінансовий моніторинг) та непрямих (направлених на зниження ризиків з боку страхувальників, на регулювання діяльності страхових компаній та страхового ринку в цілому) інструментів дер-

жавного регулювання, а також шляхом застосування недержавних інструментів впливу через реалізацію функцій професійних та підприємницьких саморегулювальних організацій та створення об'єднань (синдикати, концерни, холдинги, консорціуми) і специфічних форм організації страхової діяльності (товариства взаємного страхування, недержавні пенсійні фонди та перестрахові компанії);

набули подальшого розвитку:

- визначення стійкості страхового ринку як динамічної характеристики його функціонування, що характеризує можливість ринку протистояти впливу зовнішніх загроз та внутрішніх коливань, зберігаючи при цьому основні параметри свого розвитку та забезпечуючи на основі відповідних угод достатній обсяг покриття ризиків суб'єктів економіки і ефективну систему перерозподілу страхових ризиків з метою підтримки фінансової безпеки держави. На відміну від існуючих, таке трактування дозволяє врахувати ключові характеристики стійкості ринку в цілому, а також сутнісні характеристики, що впливають із особливостей функціонування та специфіки страхового ринку з урахуванням його ролі у зміцненні фінансової безпеки держави;
- науково-методичні засади щодо реалізації можливостей впливу страхового ринку на зміцнення фінансової безпеки держави шляхом запровадження страховими компаніями відповідних операцій при реалізації функцій фінансового посередництва, диверсифікації та передачі ризиків;
- упорядкування факторів впливу на фінансову безпеку держави на основі їх поділу на стимулятори і дестимулятори та у контексті встановленої у процесі дослідження залежності ФБД від ССР, що дозволило розробити комплекс показників оцінки стійкості страхового ринку та фінансової безпеки держави.

Практичне значення одержаних результатів полягає у використанні теоретичних, науково-методичних положень та практичних рекомендацій у стратегічній діяльності страхових компаній, органів державного регулювання та нагляду у сфері страхування, а також у навчальному процесі у вищих навчальних закладах.

Науково-методичні положення дисертаційного дослідження щодо формування механізму забезпечення стійкості страхового ринку через важелі державного впливу та діяльність саморегулювальних організацій були використанні в діяльності Ліги страхових організацій України при розробці рекомендацій щодо удосконалення системи державного регулювання та нагляду за діяльністю страхових компаній України (довідка від 03.09.2012 № 1004/III.5).

Система індикаторів для оцінки стійкості страхового ринку відповідно до формалізованих зовнішніх і внутрішніх загроз використана у процесі аналізу та прогнозування стану страхового ринку Приватним акціонерним товариством "Українська пожежно-страхова компанія" (Сумська філія) (довідка про впровадження від 07.06.2012)

Результати дисертаційного дослідження у частині визначення потенційних можливостей та загроз діяльності страхової компанії та в процесі аналізу

кон'юнктури страхового ринку були використані при проведенні SWOT-аналізу Сумської обласної дирекції НАСК "Оранта" (довідка про впровадження від 21.07.2012).

Одержані дисертантом наукові результати використовуються у навчальному процесі ДВНЗ "Українська академія банківської справи Національного банку України" при викладанні дисциплін "Страховання", "Страхові послуги" (акт від 18.05.2012)

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійно виконаною завершеною науковою працею. Наукові положення, висновки, рекомендації і розробки, які виносяться на захист, одержані автором самостійно і відображені в опублікованих працях. Результати дослідження, опубліковані дисертантом у співавторстві, використані у дисертаційній роботі лише в межах його особистого внеску.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження доповідалися, обговорювалися і отримали схвальну оцінку на науково-практичних конференціях, серед яких: XIV Міжнародна науково-практична конференція "Проблеми розвитку фінансової системи України в умовах глобалізації" (21–23 березня 2012 р., м. Сімферополь); Всеукраїнська науково-практична конференція "Фінансова політика як складова економічного розвитку" (18–19 квітня 2012 р., м. Київ); VI Міжнародна науково-практична конференція "Міжнародна банківська конкуренція: теорія і практика" (26–27 травня 2011 р., м. Суми); XIV Всеукраїнська науково-практична конференція "Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України" (27–28 жовтня 2011 р., м. Суми).

Публікації. Основні наукові положення, рекомендації та висновки дисертанта опубліковано у 14 наукових працях загальним обсягом 4,94 друк. арк., з яких особисто автору належить 2,84 друк. арк., у тому числі: 3 розділи у колективних монографіях, 7 статей в журналах і збірниках наукових праць, що є фаховими з економіки, 4 публікації у збірниках тез доповідей конференцій.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

Повний обсяг дисертації складає 261 сторінку, у тому числі на 96 сторінках розміщено 26 таблиць, 29 рисунків, 5 додатків та список літератури з 221 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми виконаної дисертаційної роботи, визначено мету, основні завдання, об'єкт, предмет та методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, визначено зв'язок з науковими програмами і темами дослідних робіт, засвідчено апробацію результатів дослідження.

У першому розділі "Теоретичне підґрунтя розвитку страхового ринку та його взаємозв'язок з фінансовою безпекою держави" досліджено сутність

страхового ринку та його стійкості, взаємозв'язок страхового ринку з фінансовою безпекою держави; визначено місце страхового ринку в системі ФБД; систематизовано внутрішні та зовнішні загрози стійкості страхового ринку.

Теоретичне узагальнення наукових поглядів дозволило розглянути сутність визначення “фінансова безпека держави” з точки зору ресурсного, функціонального та системного підходів. У роботі обґрунтовано, що ФБД є комплексним поняттям та відповідно до системного підходу характеризується наступними властивостями: це певний стан фінансової системи держави; це сукупність окремих складових, між якими є певні взаємозв'язки; за умови сформованого достатнього обсягу фінансових ресурсів держава є безпечною (у фінансовому плані) для вчасного та в повному обсязі виконання зобов'язань всіма її суб'єктами; за умови стійкості різних складових її фінансової сфери держава є безпечною (у фінансовому плані) до впливу внутрішніх і зовнішніх загроз; досягнення високого рівня ФБД дозволяє реалізувати певні стратегічні цілі країни.

Узагальнення існуючих наукових розробок щодо фінансової безпеки держави дозволило ідентифікувати та виокремити три різновиди ФБД, кожен з яких: 1) пов'язаний з реалізацією функцій держави (бюджетна, боргова, податкова); 2) пов'язаний з функціонуванням фінансового сектора економіки, включаючи інвестиційну, валютну і грошово-кредитну безпеку (за характером фінансових операцій) та безпеку банківської системи, страхового і фондового ринків (за сегментами фінансового сектора економіки); 3) пов'язаний з функціонуванням реального сектора економіки (безпека підприємницького сектора та зовнішньоекономічна безпека).

У роботі проведено розмежування понять “фінансова безпека”, “фінансова стійкість”, “фінансова надійність” та “фінансова стабільність”. З'ясовано, що при дослідженні складових фінансової безпеки держави, пов'язаних із функціонуванням фінансового сектора економіки (банківської системи, страхового і фондового ринків), доцільно застосовувати термін “стійкість ринку/системи”, який більш точно розкриває їх економічну сутність та відображає динамічний характер даної ознаки.

Обґрунтовано, що страховий ринок впливає на фінансову безпеку держави не лише через відповідну її складову – стійкість страхового ринку, але й опосередковано, визначаючи певні параметри функціонування інших складових ФБД. Безпосередніми суб'єктами, через діяльність яких реалізовується такий вплив, є страхові компанії.

Автором визначено механізм забезпечення позитивного впливу діяльності страхових компаній на формування ФБД через аналіз трьох ключових їх функцій, а саме: фінансове посередництво, диверсифікація/зниження та передача ризиків (рис. 1).

У дослідженні систематизовано науково-методичні підходи вітчизняних та зарубіжних дослідників до визначення сутності стійкості страхового ринку та запропоновано розглядати її як динамічну характеристику функціонування страхового ринку, що демонструє його можливість протистояти впливу зовні-

шніх загроз та внутрішніх кон'юнктурних коливань на основі збереження основних параметрів розвитку, достатнього обсягу резервів для покриття ризиків суб'єктів економіки і створення ефективної системи перерозподілу страхових ризиків з метою забезпечення фінансової безпеки держави.

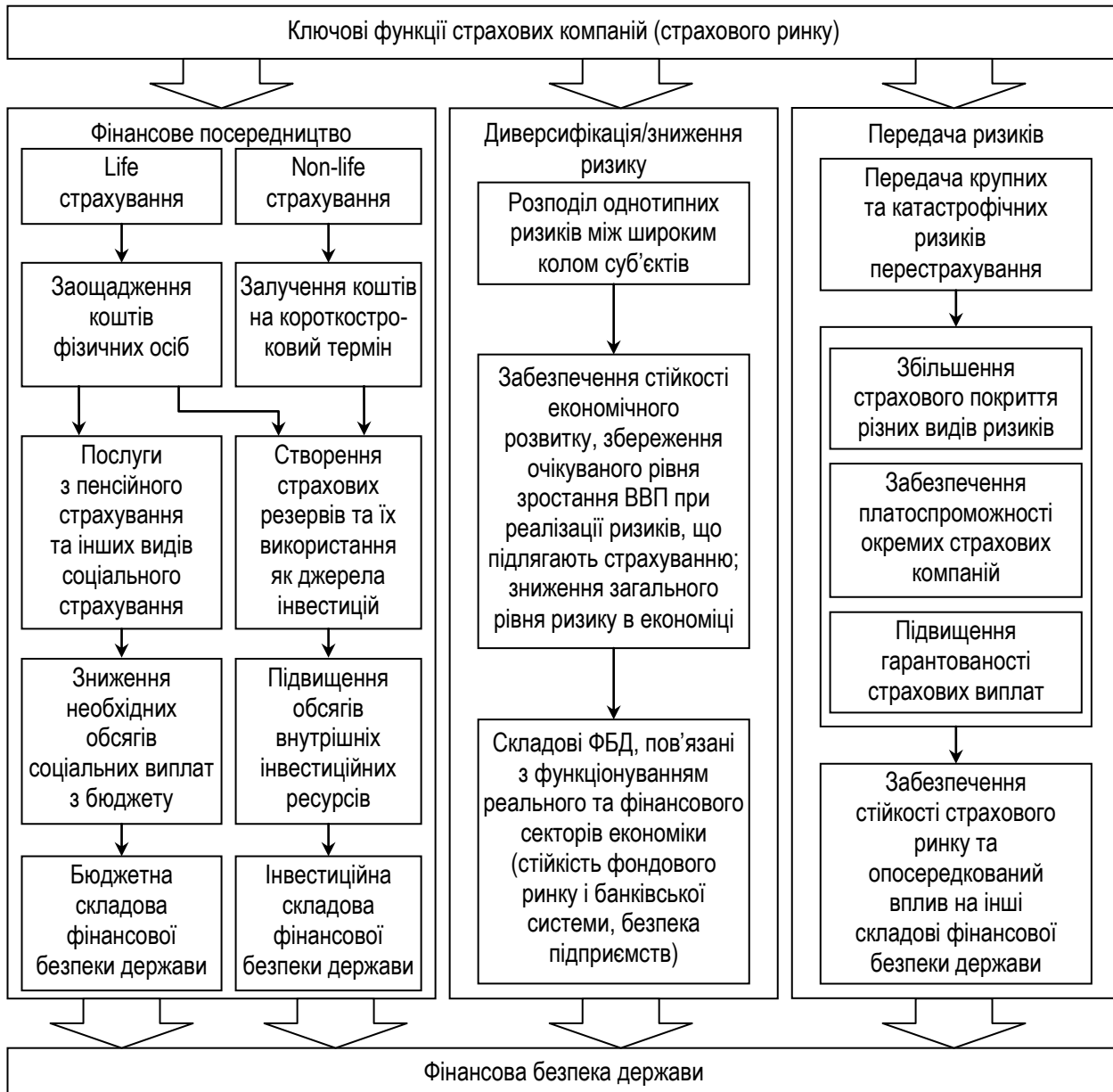

Рисунок 1 – Місце страхового ринку в системі забезпечення фінансової безпеки держави

Таким чином враховуються: 1) необхідність збереження відповідного стану та параметрів розвитку страхового ринку протягом тривалого часу, тобто в динаміці; 2) основний зміст стійкості ринку (системи), що полягає у здатності ринку (системи) протистояти впливу зовнішніх загроз та внутрішніх кон'юнктурних коливань та зберігати основні параметри свого розвитку та фу-

нкціонування; 3) базові функції страхового ринку, безперервне забезпечення виконання яких виступає основою стійкості саме страхового ринку; 4) необхідність підтримки стійкості страхового ринку як однієї з передумов фінансової безпеки держави.

У роботі обґрунтовано, що усю сукупність факторів впливу на ССР з метою її подальшої формалізації доцільно розглядати за двома ключовими ознаками: джерелом походження (ендогенні та екзогенні), та за характером впливу (стимулятори (“можливості” для забезпечення стійкості страхового ринку) та дестимулятори (“загрози”).

З метою формування системи підтримки стійкості страхового ринку автором проведено узагальнення внутрішніх загроз (у сфері державного регулювання страхової діяльності; у сфері функціонування страхових компаній; загрози з боку страхувальників; загрози, обумовлені структурними особливостями страхового ринку) та зовнішніх загроз (пов’язані з кон’юнктурою світових фінансових ринків та станом і характером розвитку макросередовища).

У другому розділі **“Теоретико-методичне забезпечення стійкого функціонування страхового ринку”** обґрунтовано систему забезпечення стійкості страхового ринку через застосування важелів державного і недержавного впливу; узагальнено науково-методичні підходи до оцінки фінансової безпеки держави та стійкості страхового ринку як її складової.

На основі аналізу внутрішніх і зовнішніх загроз страховому ринку у роботі охарактеризовано систему забезпечення його стійкості через застосування державних та недержавних інструментів впливу (рис. 2).

У роботі з’ясовано та обґрунтовано, що основними передумовами, які визначають необхідність активізації участі держави у забезпеченні стійкості страхового ринку, є неефективність механізмів ринкової саморегуляції в періоди кризових явищ, зростання вразливості національних ринків до зовнішніх загроз внаслідок інтеграційних процесів на світовому фінансовому ринку, а також наявність недоліків у функціонуванні вітчизняного страхового ринку і структурні диспропорції у його розвитку.

На основі аналізу теоретичних засад та вивчення зарубіжної практики організації державного регулювання страхового ринку систематизовано основні моделі державного регулювання даного ринку за рівнем централізації управління та ступенем регламентації діяльності страхових компаній, а також основні форми, методи та інструменти державного впливу на функціонування страхового ринку.

Автором досліджено механізм забезпечення стійкості вітчизняного страхового ринку через застосування методів та інструментів державного регулювання. Доведено, що в Україні забезпечення стійкості страхового ринку ґрунтується, передусім, на підтримці платоспроможності та надійності страхових компаній.

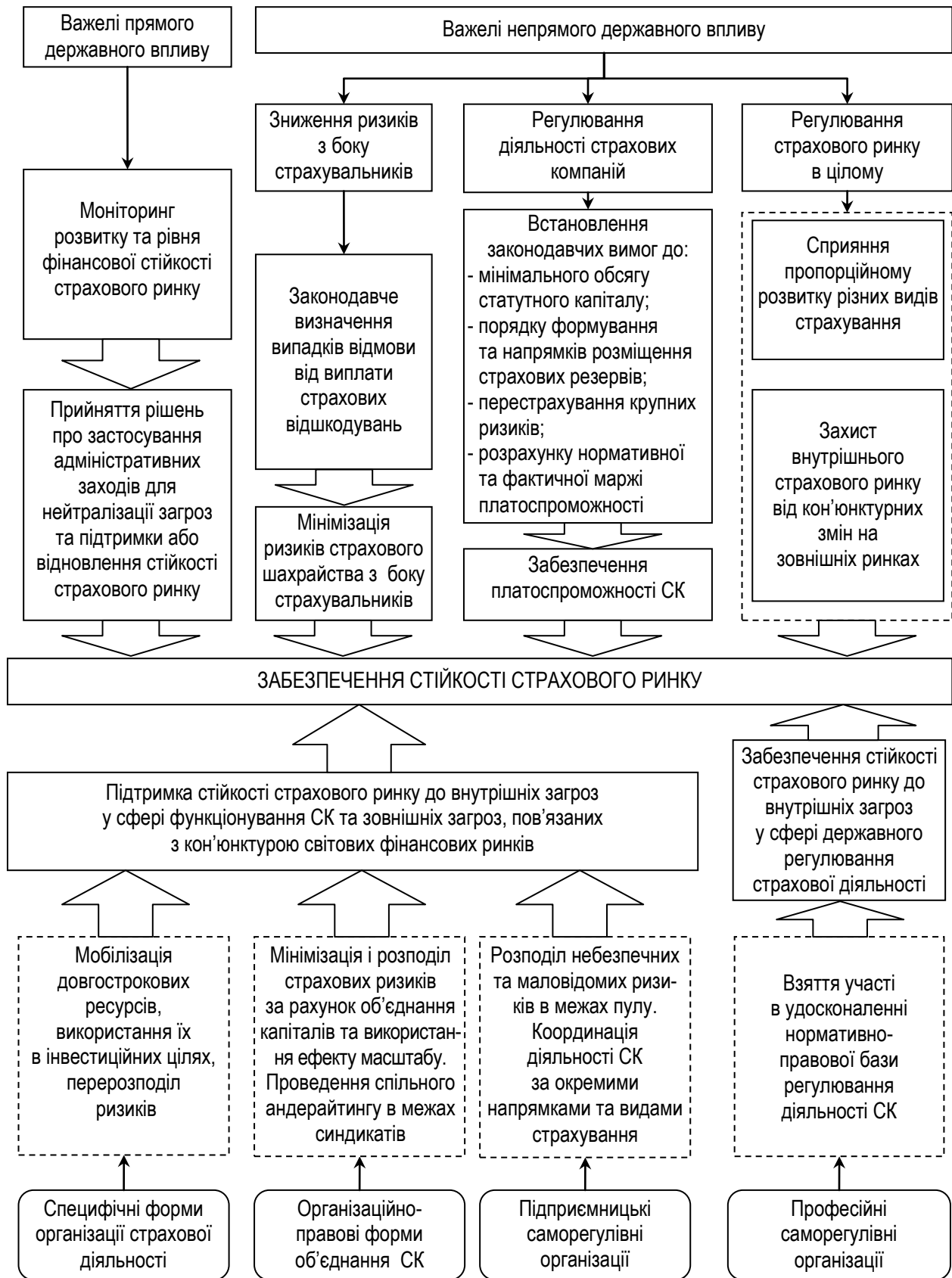

Рисунок 2 – Інструменти впливу на стійкість страхового ринку

У роботі аргументовано, що серед важелів недержавного впливу на формування стійкості страхового ринку слід виокремити діяльність саморегульвних організацій (асоціацій, бюро, пулів), об'єднань (синдикатів, концернів, консорціумів, холдингів), структур з особливою формою організації страхової діяльності (товариств взаємного страхування, недержавних пенсійних фондів, перестрахових компаній), а також застосування міжнародних рекомендацій у страховій сфері (Solvency I, II). Встановлено, що через реалізацію нормотворчої функції саморегульвних організацій забезпечується стійкість страхового ринку до внутрішніх загроз у сфері державного регулювання страхової діяльності.

Виконання страховими пулами, бюро та іншими об'єднаннями функцій щодо розподілу ризиків сприяє підтримці стійкості страхового ринку до внутрішніх загроз у сфері функціонування страхових компаній (підвищення гнучкості та дієвості систем управління ризиками, рівня капіталізації страхових компаній, ефективності розміщення страхових резервів, розміру фондів гарантування) та зовнішніх загроз, пов'язаних з кон'юнктурою світових фінансових ринків (передача ризиків у перестраховання за кордон, об'єднання капіталів з банками тощо).

Обґрунтовано, що впровадження міжнародних рекомендацій Solvency I, II може бути одним з інструментів забезпечення стійкості страхового ринку, а також збільшувати потенційно зовнішні загрози їй. Виявлено, що основними позитивними наслідками при цьому можуть стати: підвищення ефективності та конкурентоспроможності страхового ринку; диверсифікація ризиків, консолідація страхової галузі (злиття/поглинання); оптимізація структури капіталу страховиків; підвищення прозорості діяльності та ринково орієнтованої дисципліни страхових компаній. Можливі загрози прийняття Solvency I, II проявляються у: підвищенні волатильності доходів та обсягу капіталу страховиків у коротко- та середньостроковій перспективі; потенційному зростанні вразливості до зовнішніх шоків перестрахового сектора; зниженні конкурентоспроможності страхових компаній, які не впровадили зазначені міжнародні рекомендації.

Відзначено, що основне значення в забезпеченні стійкості вітчизняного страхового ринку відіграють важелі непрямого впливу, направлені на забезпечення платоспроможності окремих страхових компаній, зниження ризиків, що виникають з боку страхувальників, та на мінімізацію загроз, пов'язаних з неефективним функціонуванням страхового ринку в цілому. Натомість важелі прямого впливу на стійкість страхового ринку застосовуються не повною мірою, що виявляється у недосконалості методичної бази щодо оцінки стійкості страхового ринку та визначенні набору відповідних індикаторів. Автором здійснено розподіл методичних підходів на три групи (методи, орієнтовані на оцінку фінансової безпеки держави, які включають оцінку стійкості страхового ринку як її складової; методи оцінки стійкості фінансової системи з включенням до неї страхового ринку; методи оцінки фінансової стійкості і безпеки безпосередньо страхового ринку) та аргументовано необхідність обмеження кількості показників, що використовуються для такого оцінювання. Це зумовило необ-

хідність формування науково-методичного підходу до оцінки стійкості страхового ринку та визначення її впливу на ФБД.

У дослідженні сформовано систему індикаторів ССР та охарактеризовано взаємозв'язок між ними і виокремленими в роботі групами внутрішніх і зовнішніх загроз. Автором враховані не лише показники проникнення та щільності страхування, частки довгострокового страхування в загальному обсязі зібраних страхових премій, рівня страхових виплат, частки сукупного обсягу статутних капіталів страхових компаній, що належать нерезидентам у загальному їх обсязі та частки премій, що належать перестраховикам-нерезидентам, а й такі показники, як частка перестрахових премій у загальному обсязі премій, рівень концентрації страхового ринку та відношення величини активів страхових компаній до сукупних активів комерційних банків, ломбардів, кредитних спілок, недержавних пенсійних фондів та ІСІ. Це дозволило сформуванню науково-методичний підхід до оцінки стійкості страхового ринку як однієї зі складових фінансової безпеки держави.

У третьому розділі **“Оцінка впливу стійкості страхового ринку на фінансову безпеку держави”** розроблено науково-методичний підхід до кількісного оцінювання фінансової безпеки держави та визначення впливу стійкості страхового ринку на неї; розраховано щорічний інтегральний індекс ФБД в Україні протягом 2005–2011 рр.; запропоновано напрямки удосконалення державного регулювання у сфері управління стійкістю страхового ринку.

З метою комплексної оцінки фінансової безпеки держави та визначення впливу стійкості страхового ринку на її рівень автором запропоновано систему показників, що характеризують кожну зі складових ФБД, а саме: бюджетну, боргову, податкову, інвестиційну, валютну і грошово-кредитну безпеку, стійкість банківської системи, страхового і фондового ринків, безпеку підприємницького сектора та зовнішньоекономічну безпеку.

Алгоритм розрахунку інтегрального індексу фінансової безпеки держави та рівня впливу стійкості страхового ринку на неї представлений на рис. 3, де використано наступні умовні позначення:

x_{ij} – значення j -го показника для i -го року; $\min_i \{x_{ij}\}$ – мінімальне значення j -го показника за i років; $\max_i \{x_{ij}\}$ – максимальне значення j -го показника за i років; x_{ij}^{n+} – нормалізоване значення j -го показника-стимулятора для i -го року; x_{ij}^{n-} – нормалізоване значення j -го показника-дестимулятора для i -го року; $i = 1 \div n$ – порядковий номер року; $j = 1 \div m$ – порядковий номер показника; $n = 5$ – кількість років; $m = 55$ – кількість показників; b_j – значення вагового коефіцієнта j -го показника; l – кількість груп з показниками x_{ij} ; p_l – кількість показників у групі; z_{ij} – значення бальної оцінки; I – індекс фінансової безпеки; $b_j z_{ij}^l | x_{ij}^{l+}$ – добуток вагових коефіцієнтів та балів показників, що є стимуляторами; $b_j z_{ij}^l | x_{ij}^{l-}$ – добуток вагових коефіцієнтів та балів показників, що є дестимуляторами; μ – величина коригування; $\kappa(x_{ij}^{n+})$ – кількість показників стимуляторів; $\kappa(x_{ij}^{n-})$ – кількість показників-дестимуляторів.

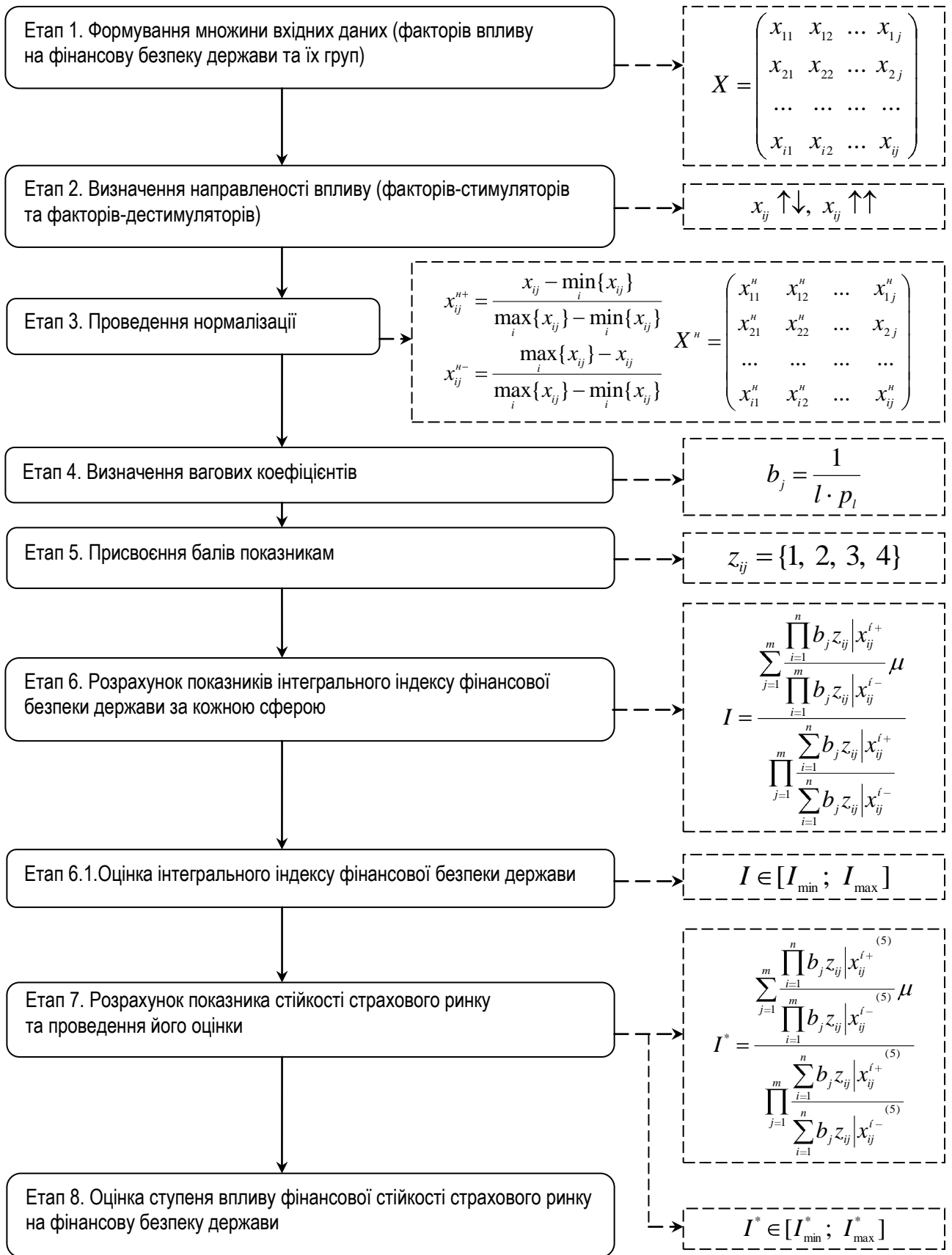

Рисунок 3 – Науково-методичний підхід до оцінки рівня фінансової безпеки держави

Застосування запропонованого науково-методичного підходу дозволило надати кількісну та якісну оцінку інтегрального показника ФБД та кожної з її складових, включаючи стійкість страхового ринку, на фактичних даних за період 2005–2011 рр.

У результаті проведених розрахунків визначено, що в цілому індекси фінансової безпеки держави протягом аналізованого періоду мали тенденцію до зростання (за винятком незначного його зниження у 2009 році) (табл. 1). Така ж динаміка була притаманна і значенням індексу стійкості страхового ринку. Незважаючи на це, у 2007–2010 рр. рівень ССР характеризувався як низький, досягнувши високого рівня тільки у 2011 році. Це пояснюється покращенням практично всіх показників діяльності страхових компаній в останньому періоді (обсягу страхових премій, загальних активів тощо), що частково було зумовлено відновленням докризового рівня даних показників, а з іншого боку – розвитком страхової галузі загалом.

Таблиця 1 – Якісна оцінка фінансової безпеки держави та стійкості страхового ринку як її складової протягом 2007–2011 рр.

Показники	Роки				
	2007	2008	2009	2010	2011
Розрахункове значення індексу фінансової безпеки	18,22	34,35	34,29	42,73	48,81
Рівень якісної оцінки фінансової безпеки держави	Низький	Вище середнього	Вище середнього	Високий	Високий
Розрахункове значення індексу стійкості страхового ринку	0,05	0,20	0,36	0,63	2,99
Рівень якісної оцінки стійкості страхового ринку	Низький	Низький	Низький	Низький	Високий
Питома вага впливу стійкості страхового ринку на значення інтегрального показника ФБД у загальному значенні, %	0,26	0,59	1,04	1,47	6,13

Аналіз ступеня впливу кожної зі складових фінансової безпеки держави на формування інтегрального індексу ФБД засвідчив, що найбільш вагомими з точки зору формування фінансової безпеки держави у 2005–2011 рр. були стійкість банківської системи, безпека грошового ринку та фінансова безпека підприємств. Страховий ринок протягом переважної частини періоду не мав суттєвого впливу на фінансову безпеку держави, забезпечивши середній рівень впливу на ФБД лише у 2011 році (6,13 % в інтегральному показнику фінансової безпеки держави).

Незважаючи на суттєве зростання індексу стійкості страхового ринку у 2011 р., даний сегмент фінансового ринку залишається надзвичайно уразливим до впливу багатьох загроз, які перешкоджають його ефективному функціонуванню. З метою підвищення ССР та забезпечення його стабільного розвитку було запропоновано посилити вплив прямих важелів державного регулювання стійкості страхового ринку шляхом запровадження системи її моніторингу та розрахунку індексів ССР відповідно до запропонованого у роботі науково-методичного підходу.

У розрізі непрямих інструментів впливу на стійкість страхового ринку в роботі вноситься ряд пропозицій щодо удосконалення державного регулювання і нагляду за функціонуванням страхового ринку (проведення фінансового моніторингу стійкості страхового ринку), посилення контролю на етапі ліцензування страхових компаній, контроль рівня платоспроможності та достатності капіталу страхових компаній, удосконалення системи управління страховими ризиками. Реалізація зазначених заходів дозволить досягти високого рівня стійкості страхового ринку та підтримувати його у довгостроковому періоді, що, у свою чергу, позитивно вплине на стан фінансової безпеки держави в цілому.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення науково-прикладної задачі, що полягає у розвитку теоретичного підґрунтя та удосконаленні методичного інструментарію, спрямованих на забезпечення стійкості страхового ринку, а також розроблено рекомендації щодо оцінки її впливу на фінансову безпеку держави.

За результатами дисертаційного дослідження зроблено наступні висновки.

1. Сутність фінансової безпеки держави слід розглядати з точки зору системного підходу, відповідно до якого: 1) ФБД – це певний стан фінансової системи держави; 2) держава є безпечною (у фінансовому плані) за умови стійкості різних складових її фінансової сфери до впливу внутрішніх і зовнішніх загроз; 3) ФБД є сукупністю взаємопов'язаних складових; 4) держава є безпечною (у фінансовому плані) за умови сформованого достатнього обсягу фінансових ресурсів для вчасного та повного виконання зобов'язань всіма її суб'єктами; 5) досягнення високого рівня ФБД дозволяє реалізувати поставлені стратегічні цілі країни.

2. Під стійкістю страхового ринку в роботі розуміється динамічна характеристика його функціонування, що передбачає можливість ринку протистояти впливу зовнішніх загроз та внутрішніх кон'юнктурних коливань на основі збереження основних параметрів розвитку, достатнього обсягу резервів для покриття ризиків суб'єктів економіки і створення ефективної системи перерозподілу страхових ризиків з метою забезпечення фінансової безпеки держави.

3. Дослідження ролі страхового ринку у формуванні фінансової безпеки держави дозволяє формалізувати механізм впливу діяльності страхових компаній на зміцнення ФБД через реалізацію ними трьох основних функцій – фінан-

сового посередництва, диверсифікації ризиків та передачі ризиків. В рамках реалізації функції фінансового посередництва встановлено відмінності впливу на фінансову безпеку держави діяльності компаній з “life”-страхування та “non-life”-страхування.

4. Результатом аналізу існуючих та потенційних загроз стійкості страхового ринку є їх узагальнення в межах таких груп: зовнішні загрози, пов’язані з кон’юнктурою світових фінансових ринків та станом і характером розвитку макросередовища; внутрішні загрози у сфері державного регулювання страхової діяльності, у сфері функціонування страхових компаній, загрози з боку страхувальників та загрози, обумовлені структурними особливостями страхового ринку. Моніторинг факторів-дестабілізаторів (загроз) за сформованими напрямками дозволить більш точно визначити рівень стійкості страхового ринку та перспективи його подальшого розвитку.

5. Сформована система забезпечення стійкості страхового ринку України передбачає застосування державних і недержавних важелів (інструментів) впливу. Державний вплив реалізується через моніторинг стійкості страхового ринку та непрямий вплив на неї через регулювання платоспроможності страхових компаній, зниження ризиків з боку страхувальників, та мінімізацію загроз, пов’язаних з неефективним функціонуванням страхового ринку в цілому. Недержавні важелі впливу включають діяльність саморегулювних організацій, об’єднань страхових компаній, особливих форм організації страхової діяльності та впровадження міжнародних рекомендацій у страховій сфері (Solvency I, II).

6. Комплексна оцінка рівня фінансової безпеки держави передбачає здійснення розрахунків у межах таких етапів: 1) формування множини вхідних даних; 2) розподіл факторів ФБД на стимулятори та дестимулятори; 3) здійснення нормалізації значень показників; 4) визначення вагових коефіцієнтів; 5) присвоєння балів показникам; 6) математична формалізація кожної окремої складової ФБД; 7) оцінка ступеня впливу стійкості страхового ринку на фінансову безпеку держави.

7. У дослідженні сформовано перелік індикаторів стійкості страхового ринку та охарактеризовано взаємозв’язок між ними і виокремленими групами внутрішніх і зовнішніх загроз. Запропоновано науково-методичний підхід до оцінки стійкості страхового ринку, який передбачає використання дев’яти показників: проникнення страхування; щільність страхування; частка довгострокового страхування в загальному обсязі зібраних страхових премій; рівень страхових виплат; частка сукупного обсягу статутних капіталів страхових компаній, що належать нерезидентам у загальному їх обсязі; частка перестрахових премій у загальному обсязі премій; частка премій, що належать перестраховикам-нерезидентам; рівень концентрації страхового ринку; відношення величини активів страхових компаній до сукупних активів комерційних банків, ломбардів, кредитних спілок, недержавних пенсійних фондів та ІСІ.

8. Апробація науково-методичного підходу до оцінки рівня фінансової безпеки держави на статистичних даних, що включають основні макроекономічні

фінансові показники за період 2005–2011 рр., засвідчила про наявність тенденції до поступового зростання інтегрального індексу фінансової безпеки держави. Аналіз розрахованих показників стійкості страхового ринку показав низькі значення її рівня за винятком 2011 р., що дозволило стверджувати про досягнення високого рівня фінансової стійкості страхового ринку у зазначений період.

9. Аналіз питомої ваги окремих складових фінансової безпеки у формуванні її інтегрального показника дозволив з'ясувати, що визначальний вплив на рівень фінансової безпеки держави в Україні здійснюють такі складові, як стійкість банківської системи, рівень безпеки грошового ринку та фінансової безпеки підприємств. Така складова, як стійкість страхового ринку, на сьогоднішній день не забезпечує значного рівня впливу на фінансову безпеку держави.

10. З метою підвищення рівня фінансової стійкості страхового ринку та забезпечення його стабільного розвитку запропоновано запровадити систему моніторингу рівня стійкості страхового ринку, а також удосконалити державне регулювання і нагляд за функціонуванням страхового ринку за наступними напрямками: посилення контролю на етапі ліцензування страхових компаній, контроль рівня платоспроможності та достатності капіталу страхових компаній, удосконалення системи управління страховими ризиками. Впровадження даних пропозицій дозволить забезпечити належний рівень фінансової безпеки держави в Україні.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

Розділи у монографіях

1. Деркач О. М. Державні важелі впливу на фінансову безпеку страхового та перестрахового ринків / О. М. Деркач, І. В. Зленко, О. О. Рубан // Страховий і перестраховий ринки в епоху глобалізації : монографія [Текст] / О. В. Козьменко, С. М. Козьменко, Т. А. Васильєва та ін. – Суми : Університетська книга, 2011. – С. 309–323 (0,20 друк. арк.). *Особистий внесок полягає у дослідженні теоретичних аспектів фінансової безпеки держави та побудови її структурного взаємозв'язку (0,07 друк. арк.).*
2. Деркач О. М. Міжнародні стандарти в системі забезпечення фінансової безпеки страхового та перестрахового ринків (SOLVENCY II) / О. М. Деркач, Л. С. Остапенко // Страховий і перестраховий ринки в епоху глобалізації : монографія [Текст] / О. В. Козьменко, С. М. Козьменко, Т. А. Васильєва та ін. – Суми : Університетська книга, 2011. – С. 323–331 (0,48 друк. арк.). *Особистий внесок полягає у формалізації впливу міжнародних стандартів на фінансову безпеку страхового та перестрахового ринків (0,24 друк. арк.).*
3. Леонов С. В. Розвиток страхових об'єднань та фінансова безпека страхового ринку / С. В. Леонов, С. В. Сокол, О. М. Деркач // Нові вектори розвитку страхового ринку України [Текст] / О. В. Козьменко, С. М. Козьменко, Т. А. Васильєва та ін. – Суми : Університетська книга, 2012. – С. 119–136 (0,99 друк. арк.). *Особистий внесок: дослідження напрямків впливу недержавних важелів на рівень фінансової безпеки страхового ринку (0,33 друк. арк.).*

Публікації у наукових фахових виданнях

4. Пластун О. Л. Організаційні основи забезпечення банківської безпеки [Текст] / О. Л. Пластун, О. М. Деркач // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. пр. / Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми, 2011. – Вип. 31. – С. 226–236 (0,54 друк. арк.). *Особистий внесок: запропоновано методичні підходи до побудови організаційних основ забезпечення фінансової безпеки банків (0,27 друк. арк.).*
5. Рубан О. О. Місце фінансової безпеки страхового ринку у системі фінансової безпеки держави [Текст] / О. О. Рубан, О. М. Деркач // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: зб. наук. пр. / Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – Вип. 32. – С. 397–405 (0,52 друк. арк.). *Особистий внесок: ідентифікація сутності поняття “фінансова безпека держави” та дослідження основних підходів до його визначення (0,26 друк. арк.).*
6. Деркач О. М. Державні важелі впливу на формування фінансової безпеки страхового ринку [Текст] / О. М. Деркач // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. пр. / Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми, 2011. – Вип. 33. – С. 264–271(0,36 друк. арк.).
7. Єпіфанов А. О. Роль міжнародного регулювання у забезпеченні фінансової безпеки страхового ринку [Текст] / А. О. Єпіфанов, О. М. Деркач // Вісник Житомирського державного технологічного університету. – (Серія “Економічні науки”), 2011. – № 4 (58). – С. 337–339 (0,44 друк. арк.). *Особистий внесок полягає у розробці рекомендацій щодо впровадження Solvency II у практику регулювання вітчизняного страхового ринку (0,22 друк. арк.).*
8. Сокол С. В. Страховий ринок та основні загрози його фінансовій безпеці [Текст] / С. В. Сокол, О. М. Деркач // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. пр. / Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми, 2012. – Вип. 34. – С. 285–290 (0,30 друк. арк.). *Особистий внесок: дослідження методів виявлення зовнішніх загроз фінансовій безпеці страхового ринку та формування превентивних заходів щодо їх попередження (0,15 друк. арк.).*
9. Деркач О. М. Фактори впливу на стан фінансової безпеки страхового ринку [Текст] / О. М. Деркач // Бізнес інформ. – 2012. – № 6 (413). – С. 187–190 (0,35 друк. арк.).
10. Деркач О. М. Науково-методичний підхід до комплексної оцінки фінансової безпеки держави [Текст] / О. М. Деркач // Вісник Української академії банківської справи / Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми, 2012. – № 1(32). – С. 36–41(0,37 друк. арк.).

Публікації у збірниках матеріалів конференцій

11. Деркач О. М. Місце страхового сектора в забезпеченні фінансової безпеки держави [Текст] / О. М. Деркач // Міжнародна банківська конкуренція: теорія і практика : зб. тез доп. VI Міжнародної науково-практичної конференції (26–27 травня 2011 р.) / ДВНЗ “УАБС НБУ”. – Суми, 2011. – Том 2. – С. 35–36 (0,09 друк. арк.).
12. Роєнко В. В. Теоретичні аспекти визначення інвестиційних ресурсів страхових компаній [Текст] / В. В. Роєнко, О. М. Деркач // Проблемы развития финансовой системы Украины в условиях глобализации : труды XIV Международной научно-практической конференции аспирантов и студентов (21–23 марта 2012 г.) / Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2012. – С. 173–174 (0,10 друк. арк.). *Особистий внесок: визначення факторів, які безпосередньо впливають на обсяг та склад інвестиційних ресурсів страхової компанії (0,05 друк. арк.).*
13. Деркач О. М. Рівномірність соціально-економічного розвитку України як основа фінансової безпеки [Текст] / О. М. Деркач, О. О. Рубан // Фінансова політика як складова економічного розвитку : збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (18–19 квітня 2012 р.) / Київський національний торговельно-економічний університет. – Київ, 2012. – С. 161–162 (0,10 друк. арк.). *Особистий внесок: проведення порівняльного дослідження залежності розвитку регіональних страхових ринків від показників соціально-економічного розвитку країни (0,05 друк. арк.).*
14. Рубан С. О. Сучасні тенденції розвитку майнового страхування в Україні [Текст] / С. О. Рубан, О. О. Рубан, О. М. Деркач // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України [Текст] : збірник тез доповідей XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції (27–28 жовтня 2011 р.) : у 2 т. / Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – Т. 2. – С. 147–149 (0,10 друк. арк.). *Особистий внесок: дослідження проблем та перспектив розвитку майнового страхування в Україні (0,03 друк. арк.).*

АНОТАЦІЯ

Деркач О. М. Стійкість страхового ринку як передумова фінансової безпеки держави. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.08 – Гроші, фінанси і кредит. – Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”, Суми, 2012.

У дисертаційній роботі досліджено сутність понять “стійкість страхового ринку” та “фінансова безпека держави”. Обґрунтовано, що ФБД є сукупністю складових, пов’язаних з реалізацією функцій держави; функціонуванням фінансового і реального секторів економіки. Досліджено місце страхового ринку в системі забезпечення фінансової безпеки держави через реалізацію ним функ-

цій фінансового посередництва, диверсифікації/зниження та передачі ризиків. Узагальнено внутрішні і зовнішні загрози стійкості страхового ринку.

Визначено механізм забезпечення стійкості страхового ринку через застосування важелів державного і недержавного впливу. Розглянуто існуючі науково-методичні підходи до оцінки фінансової безпеки держави та визначення впливу стійкості страхового ринку на неї.

Сформовано систему показників для комплексної оцінки фінансової безпеки держави та запропоновано авторський науково-методичний підхід до визначення впливу стійкості страхового ринку на ФБД. Здійснено оцінку рівня фінансової безпеки держави та стійкості страхового ринку в Україні. Розроблено практичні рекомендації щодо подальшого розвитку системи державного регулювання діяльності страхових компаній з метою підтримки стійкості страхового ринку.

Ключові слова: фінансова безпека держави, страховий ринок, стійкість страхового ринку, державний нагляд та регулювання у сфері страхування.

АННОТАЦІЯ

Деркач А. Н. Устойчивость страхового рынка как предпосылка финансовой безопасности государства. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.08 – Деньги, финансы и кредит. – Государственное высшее учебное заведение “Украинская академия банковского дела Национального банка Украины”, Сумы, 2012.

В диссертационной работе определена сущность таких понятий, как “финансовая безопасность государства” и “устойчивость страхового рынка”.

Обосновано, что финансовая безопасность государства является совокупностью таких составляющих: 1) компоненты, связанные с реализацией функций государства (бюджетная, долговая, налоговая безопасность); 2) компоненты, связанные с функционированием финансового сектора экономики, включая инвестиционную, валютную и денежно-кредитную безопасность (по характеру финансовых операций) и устойчивость банковской системы, страхового и фондового рынков (по сегментам финансового сектора экономики); 3) компоненты, связанные с функционированием реального сектора экономики (безопасность предпринимательского сектора и внешнеэкономическая безопасность). Аргументировано место страхового рынка в системе обеспечения финансовой безопасности государства через реализацию им функций финансового посредничества, диверсификации/снижения и передачи рисков. Исследованы и систематизированы внутренние (в сфере государственного регулирования страховой деятельности; в сфере функционирования страховых компаний; угрозы со стороны страховщиков; угрозы, обусловленные структурными особенностями страхового рынка) и внешние (связанные с конъюнктурой мировых финансовых рынков; связанные с состоянием и характером развития макросреды) угрозы устойчивости страхового рынка.

Сформированы теоретико-методологические основы обеспечения устойчивости страхового рынка путем использования прямых (финансовый мониторинг и непосредственное управление устойчивостью страхового рынка) и косвенных (направленных на уменьшение рисков со стороны страхователей, на регулирование деятельности страховых компаний и страхового рынка в целом) инструментов государственного регулирования, а также путем применения негосударственных рычагов влияния через реализацию функций профессиональных и предпринимательских саморегулируемых организаций и создание объединений (синдикатов, концернов, холдингов, консорциумов), специфических форм организации страховой деятельности (обществ взаимного страхования, негосударственных пенсионных фондов и перестраховочных компаний).

Разработан авторский научно-методический подход к комплексной оценке финансовой безопасности государства (на основе системы из пятидесяти пяти показателей) и определению влияния устойчивости страхового рынка на ФБД. Осуществлена оценка уровня финансовой безопасности государства и устойчивости страхового рынка в Украине. Сформированы практические рекомендации относительно дальнейшего развития системы государственного регулирования деятельности страховых компаний с целью поддержания устойчивости страхового рынка.

Ключевые слова: финансовая безопасность государства, страховой рынок, устойчивость страхового рынка, государственный надзор и регулирование в сфере страхования.

SUMMARY

Derkach A. N. The stability of the insurance market as a precondition for the financial security of the state. – Manuscript.

The essence of the conceptions “stability of the insurance market” and “financial security of the state” has been concerned in the dissertation. The place of the insurance market in the system of providing the financial security of the state through the implementation of the insurance functions (financial intermediation, diversification/reduction and risk transfer) has been investigated. The internal and external threats to the stability of the insurance market have been systematized.

The mechanism of providing the stability of the insurance market using the state and non-state instruments has been formed. The scientific-methodological approach for evaluating the financial security of the state and defining the influence of stability of the insurance market on it has been developed. Problem aspects and practical recommendations for the further development of the state supervision and regulation in the insurance sphere have been examined.

Key words: financial security of the state, insurance market, stability of the insurance market, state supervision and regulation in insurance.

Відповідальний за випуск
доктор економічних наук, професор
С. М. Козьменко

Підписано до друку 10.10.2012.
Формат 60x90/16. Обл.-вид. арк. 0,9.
Гарнітура Times. Тираж 100 пр.

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”.
Адреса: вул. Петропавлівська, 57, м. Суми, 40000, Україна.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції: серія ДК № 3160 від 10.04.2008

